ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 94: 371 (477.73) “19-20”

Гамза В.І., Миколаївський навчально-науковий інститут Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Гамза Володимир Ілліч (1959 р.н.), закінчив історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту ім. В.Г.Бєлінського в 1980 р. В.о. доцента Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. Тема кандидатської дисертації: *“Виникнення і розвиток Тернівської болгарської колонії в XIX – на початку XX століття”.*

Навчальні заклади в болгарській колонії Тернівка в XIX – на початку XX ст.

У статті розглянута проблема становлення і розвитку шкільної справи в Тернівській болгарській колонії, одному з найстаріших етнічних поселень на півдні України. Висвітлені етапи формування, зміст, форми і матеріальні умови освітнього процесу в школах колонії. Окремо розкриті фактори, що стримували поширення грамотності серед місцевого населення.

The article deals with the problem of setting up and development of school educational system in the Bulgarian colony in Ternivka, which is one of the oldest ethnical settlements in the South of Ukraine. The stages of forming, content, facilities and other conditions of educational process of the colonial schools are described in the article. The article also touches upon the factors that restricted literacy among local population.

Колонія Тернівка (зараз мікрорайон Миколаєва) виникла на місці однойменного поселення, яке в 1791-1792 рр. Адміралтейство почало будувати для казенних майстрових. В другій половині 90-х років тут проживали турки із числа полонених, а також ті, хто добровільно перейшов на бік Росії та отримав її підданство. В 1799 р. турецькі поселенці залишили Тернівку, а починаючи з 1802 р. вона поступово заселялась болгарськими вихідцями із Османської імперії.

Попри всі складнощі в своїй понад двохсотрічній історії, багатонаціональна Тернівка і нині зберігає болгарські етнічні риси. В мікрорайоні створені і діють Миколаївське обласне і місцеве товариства болгарської культури, народний музей, в загальноосвітній школі вивчається рідна мова, активізувалися зв’язки з історичною батьківщиною. Серед болгарського населення Тернівки виникла необхідність усвідомити своє минуле в умовах спільного проживання з українцями, росіянами та іншими національностями.

Окремі аспекти з історії Тернівської колонії відображені в працях А. Скальковського, А. Клауса, А. Шмідта, М. Державіна. Останнім часом українські вчені досліджують період формування поселення. Спеціальних наукових розвідок щодо історії навчальних закладів у колонії немає, хоча певні фрагменти містяться в монографії молдовського вченого І. Грека [1] та в статті болгарського історика Р. Радкової [2].

На підставі архівних даних автор спробував проаналізувати освітні процеси в колонії в XIX – на початку XX ст.

Більшість болгарських переселенців не мали

освіти. У відомостях на отримання кормових коштів, позик, тощо колоністи зазвичай ставили хрестики. Нерідко в листах, поручительствах та інших документах за неписьменних поселян підписувались священик, писар або грамотні колоністи [3]. Зокрема, грецькою мовою свої підписи ставили перший священик приходу Іоанн Юр'єв, колоністи, які обіймали посади старости і виборних: Пєтро Нікола, Стоян Граматіка, Нікола Господін, Желязко Ніко [4]. Відомо, що в болгарських землях, які входили до складу Османської імперії шкільна справа знаходилась в руках грецького фанаріотського духовенства, яке запроваджувало викладання в школі грецькою мовою. Ця освіта була доступною переважно для дітей купців, ремісників, священнослужителів, торгівельної буржуазії. Більшість дітей із бідних верств практично не мали можливості навчатися.

Вже в перші десятиліття існування болгарської Тернівки постало питання підготовки грамотних кадрів і поширення освіти серед жителів. Це диктувалося динамічним розвитком селянських господарств, а також необхідністю встановлення різноманітних контактів між колоністами та мешканцями Миколаєва. Окремі поселенці самостійно оволодівали грамотою, що давало їм змогу обіймати посади в сільському приказі, полегшувало можливість здійснення торгівельних операцій, пересування по території держави, поїздок на заробітки тощо. Освіту прагнули здобувати ще й ті колоністи, які переходили в інші звання, насамперед, в купецтво. Із архівних матеріалів відомо, що на початку 30-х років XIX ст. російською грамотою володіли Родіон Іванов, Станчо Ніколаєв, Яні Коч та інші поселяни; підписи на документах грецькою мовою не зустрічаються [5].

В одному із рапортів наглядача колонії Пирогова на адресу опікунського комітету йшлося про тернівського колоніста Стєпана Іванова, який побажав працювати писарем у сільському приказі. Наглядач вважав, що перебування на цій посаді місцевого жителя буде добрим прикладом для молоді і підштовхуватиме її до навчання [6]. Стєпан Іванов, син Бана Іванова, що переселився до Тернівки ще в 1804 р., став першим писарем–болгарином в поселенні і працював на цій посаді довгий час: з 1840 і до, принаймні, 1856 р.. До нього писарями були відставний прапорщик Володимир Писанський, письмоводитель 13 класу Вєтров, єлисаветградський міщанин Кирило Якубовський та інші .

Починаючи з 1838 р. сільський приказ та наглядач повітового училища І.Ботвянов, що інспектував роботу парафіяльних шкіл, неодноразово зверталися до опікунського комітету з листами, в яких доводили доцільність відкриття в Тернівці училища (школи). На думку чиновника діти, навчаючись в школі, "зрідняться з російською мовою, в них поселиться добра моральність, ствердиться Закон Божий і вони зробляться вірними синами вітчизни, яка дала їм батьківський притулок" [7].

Згідно із статутом 1803 р. парафіяльні школи із однорічним курсом навчання мали утримуватися тільки на громадські кошти [8]. В 1839 р. колоністи спорудили приміщення училища, а також обладнали його учнівськими лавами, шафами і дошками, і до занять приступили перші 14 учнів [9]. Поселенці виділяли кошти із річного прибутку громади на опалення і освітлення приміщення школи, утримання квартири для вчителя, а також його жалування. Безпосередньо роботою вчителя опікувався місцевий священнослужитель.

Перше тернівське училище було, фактично, однорічною школою, в якій учні вивчали Закон Божий, читання, письмо та арифметику. Практикувався так званий ланкастерський метод, що передбачав взаємне навчання дітей: більш обізнані учні передавали початківцям ті знання, які отримали безпосередньо від вчителя [10].

Найбільш складною виявилась типова для того часу проблема підбору кваліфікованого вчителя, який би мав відповідний освітній рівень, високі моральні якості, а також розумів мову та традиції місцевих жителів. Громаду не задовольнила робота першого вчителя училища – відставного унтер-офіцера Агея Коробова і в 1840 р. за "непригожу поведінку" його відсторонили від занять. На загальних сільських зборах колоністи вирішили запросити для навчання дітей березнегуватського поселянина Михайла Поповича. Певний – випробувальний – час новий вчитель викладав на підставі усної домовленості із поселенцями, після чого 10 грудня 1840 р. наглядач колоній передав на затвердження до опікунського комітету оригінал договору із Михайлом Поповичем, щодо "навчання в колонії російській грамоті". В документі зазначалось, що Попович до занять ставився наполегливо і "до викладання наук здібний". З учителем було укладено угоду терміном на три роки, до того ж колоністи зобов'язались сплачувати йому жалування в розмірі 600 руб. щорічно [11].

Нам невідомо, до якого часу працював М.Попович, але забезпечити на тривалий час належний рівень викладання в школі не вдалося. В травні 1843 р. наглядач повітового училища в листі до міністерства народної освіти писав, що під час перевірки тернівської школи в ній не було жодного із 130 учнів, а вчитель (прізвище

не вказується. – В.Г.) знаходився в нетверезому стані. Священик пояснив ситуацію тим, що за виділені кошти на жалування вчителю неможливо знайти доброго фахівця [12].

Кількість учнів в школі щорічно змінювалась, навіть протягом одного навчального року спостерігались суттєві зміни в складі контингенту. В 1862 р. чисельність учнів була майже вдвічі меншою, ніж в 1843 – 64 особи, а сама школа профінансована в обсязі всього 142 руб. В 1870 р. кількість учнів знову зросла: в Тернівці навчались 123 учні, з них 113 хлопців та 10 дівчат, яким викладали два вчителя. Таким чином, майже за 30 років кількість учнів не збільшилась, хоча за той же відрізок часу все населення Тернівки зросло більш ніж удвічі.

Повільне поширення освіти серед колоністів пояснювалось кількома факторами: недостатньою підтримкою з боку повітової адміністрації, низьким рівнем викладання, слабким розумінням учнями російської мови, якою проводилось навчання. В умовах соціального розшарування багато батьків вважали за доцільне, щоб їхні діти працювали в сімейних господарствах, а не навчались. Тернівська громада в зв'язку із частими неврожаями, падежем худоби та іншими факторами не мала змоги виділяти потрібні кошти на утримання школи, зокрема й на оплату праці вчителів. Їхнє річне жалування в 1870 р. зменшилось до 132 руб. 50 копійок. Офіцер генерального штабу А.Шмідт, досліджуючи іноземні колонії Херсонської губернії на початку 60-х років, зазначав, що "грамотність серед болгар мало розвинена..., на освіту вони дивляться як на засіб, який призводить до зменшення їхнього добробуту..." [13].

В 1889 р. в Тернівці поруч із будинком священика було відкрито церковнопарафіяльну школу, якою опікувались священнослужителі [14]. Вона фінансувалась коштом державного казначейства і на її утримання щорічно виділялось 390 руб. Кількість учнів в школі була майже постійною: тут навчалось близько 30 хлопчиків. Першим вчителем церковнопарафіяльної школі був священик Олександр Юшкевич, випускник Київської духовної академії. Він характеризувався як кваліфікований викладач. Пізніше, в 1903 р., директор народних училищ затвердив його законовчителем трьох тернівських міністерських шкіл [15]. В 1914 р. громада урочисто відсвяткувала двадцятип'ятиріччя церковнопарафіяльної школи. З цього приводу навіть виготовили ювілейну медаль, якою нагородили священнослужителів – викладачів.

У 80-х роках XIX ст. в поселенні було започатковано жіночу школу. В силу традиційного патріархального укладу тернівчани не прагнули давати освіту своїм донькам, вважаючи, що вони мають, насамперед, підтримувати домашнє господарство. В 1906 р. в жіночій школі навчалось всього 18 дітей [16]. Закон Божий в цій школі довгий час викладав священик Іоанн Димов, а інші предмети – вчителі міністерських шкіл. До нас дійшли схвальні відгуки про одного із перших педагогів жіночої школи – Олімпіади Мітрофанової.

Внаслідок шкільної реформи перше тернівське училище було перетворене у міністерську школу. В 1896 р. в Тернівці поряд із церковнопарафіяльною і жіночою діяли вже 2 міністерських однокласних школи, в яких навчалися 132 учні, з них 95 хлопчиків та 37 дівчат. Згідно із шкільними статутами 1864 і 1874 років всі заклади були російськомовними, що створювало певні перешкоди для успішного навчання учнів. Житель Тернівки С.К. Волчан згадував: "спочатку я закінчив початкову школу, яка носила назву "нижньої", на відміну від двох інших – "верхньої" та церковнопарафіяльної (вулиці називались в залежності від місця розташування – в нижній та верхній частинах села – В.Г.). Ми, дітлахи того часу, вступаючи до школи знали тільки болгарську мову, а навчання проводилось російською і, звичайно, це відбивалося на успішності, тому що ми, відповідаючи на запитання вчителя по заданому уроку, подумки перекладали текст на російську мову, а вже потім відповідали..." [17].

Зрушення в соціально–економічному розвитку тернівської волості, стрімке зростання населення її центру – Тернівки, а також перехід багатьох мешканців села на роботу до Миколаєва, викликали необхідність поширення освіти як серед дітей, так і поселян старшого віку. Згідно із новими правилами міністерства освіти після закінчення початкової школи учні – хлопці і дівчата – у віці від 8 до 12 років мали продовжувати навчання у двокласній (чотирьохрічній) школі [18]. В 1902 р. в селі була заснована перша [19], а в 1910 – друга земські двокласні школи [20]. В цих школах поряд із дітьми навчалась і молодь. Випускник однієї з них К. Черно в своїх спогадах писав: "У 26 років, незважаючи на свій вік, я вирішив поступити і закінчити школу... Коли я спитав вчителя, чи прийме він мене в такому віці на навчання, той спочатку розпитав, скільки в мене десятин землі, худоби та іншого майна і, переконавшись, що я бідняк, відпустив мені підручники безкоштовно.." [21].

Внаслідок шкільних реформ 1907 р. дещо покращилось фінансування всіх типів шкіл. Земства почали діставати від держави допомогу

Земська (сєвєрнянська) школа. Сучасний вигляд

В 1917 р. в Тернівці проживало близько 4 тисяч осіб, переважно болгар, а загальна кількість учнів в п'яти школах становила 420 осіб, або 10% від всього складу населення [24]. У порівнянні з іншими поселеннями цей показник був достатньо високим. Згідно з даними шкільного перепису 1911 р. школярі становили 5-6% населення степових губерній, включаючи Херсонську, в той час як у цілому по Росії він дорівнював всього 4,7% [25].

Освіту здобували переважно хлопчики і чоловіки. Під час Першої світової війни в ході мобілізації в ополчення всі тернівські призовники власноруч ставили свої підписи у відповідних відомостях, задовільно володіли російською мовою. Ряд випускників земських шкіл Тернівки продовжували подальше навчання в гімназіях і училищах Миколаєва та інших міст. Шкільні заклади в Тернівці не тільки забезпечували відповідний рівень освіти, але й стали осередками культури. Так, в одній із земських шкіл учнівська молодь разом із викладачами організувала самодіяльний театр з широким репертуаром творів українських та російських письменників. Особливою популярністю у місцевого населення користувались п'єси українських драматургів: "Наталка-Полтавка," "Мартин Боруля", "По ревізії" та інші. Театр продовжував свою роботу і в перші роки після встановлення радянської влади.

Водночас якість освіти, яку отримували тернівчани, була порівняно низькою. В поселенні так і не було відкрито гімназії, значна частина жінок залишалась безграмотною.

Навчальні заклади в Тернівці в XIX – на початку XX ст. об'єктивно сприяли поширенню освіти серед місцевого населення, його інкорпорації до українсько-російського культурного середовища.

Перспективи подальшого дослідження теми пов'язані з розширенням її джерельної бази, зокрема із залученням нових документів із фондів Одеського та Херсонського обласних державних архівів. Важливо уточнити додаткові

Література

1. Грек И. Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях юга российской империи в первой половине XIX века. – Кишинев, 1993. – 105 с.
2. Радкова Р. Нови данни за просветно-църковното състояние на българските колонии в Новорусийския край и Бесарабия през първата половина на XIX век \\ Известия на Българското историческо дружество. – Кн. XXXII . – София, 1978. – 170 с.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.6. – Оп.1. – Спр.153. – Арк.51.
4. Там само. – Спр.133. – Арк.1.
5. Там само. – Спр.3111. – Арк.149.
6. Там само. – Спр.5171. – Арк.1.
7. Там само. – Спр.5153. – Арк.1-3.
8. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – Львів, 2001 – С.322.
9. ДАОО. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.5080. – Арк.4.
10. Грек И.Ф. Вказ. праця. – С.24.
11. ДАОО. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.5080. – Арк.4-5.
12. Там само. – Оп.2. – Спр.11686. – Арк.1.
13. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – СПБ., 1863. – С.164.
14. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.410. – Оп.1. – Спр.328. – Арк.2-3.
15. Там само. – Спр.327. – Арк.41.
16. Карабойчев В. Двестагодишната Терновка // Родолюбец. – 2002. – № 5. – С.185.
17. Волчан С.К. Свідчення. Особистий архів автора.
18. Сірополко С. Вказ. праця. – С.418.
19. ДАМО. – Ф.Р-99. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.6.
20. Там само. – Спр.35. – Арк.10.
21. Черно К. Свідчення.
22. ДАМО. – Ф.239. – Оп.3. – Спр.312. – Арк.413.
23. Там само. – Ф.5859. – Оп.2. – Спр.3977. – Арк.58.
24. Список населенных мест Херсонской губернии на 1916 год. – Александрия, 1917. – С.128.
25. Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. – К., 2003. – С.37.